

Մեծ հայրենադարձության ջատագովներն ու «ընդդիմադիրները» Խորհրդային Հայաստանում և Սփյուռքում՝ ի դեմս Հայ Եկեղեցու և որոշ քաղաքական ուժերի

Պողոսյան Լ. Ա.

ԵՊՀ, Հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոն (Հայաստան, Երևան)
lilithpoghosyan@yahoo.com

Վճռորոշ բաներ՝ հայրենադարձություն, սփյուռք, եկեղեցի, խորհրդային իշխանություն, ներգաղթյալ, հանգանակություն

Восхвалители и “противники” Великой Репатриации в Советской Армении и Диаспоре в лице Армянской Церкви и некоторых политических сил

Погосян Л. А.

Кафедра истории церкви и экклесиологии ЕГУ (Армения, Ереван)
lilithpoghosyan@yahoo.com

Резюме: Статья касается проблемам организации и осуществления Великой репатриации как в Советской Армении, так и в Диаспоре. Наша цель – по-новому оценить реальные причины сближения отношений между Армянской Церковью и Советской властью сразу после Второй мировой войны – переход из оппозиции на сторону церкви. С помощью архивных материалов и исследований мы попытались выявить противоречивые взгляды относительно Великой репатриации и их влияние на осуществление иммиграции. Объективным образом представлены точки зрения глав армянской апостольской и армянской католической церквей на иммиграцию. В статье освещается подход, согласно которому не репатриация использована в качестве предъявления к Турции территориальных претензий, а, наоборот территориальная претензия использована для организации репатриации.

Ключевые слова: репатриация, диаспора, церковь, советская власть, репатриант, пожертвование

The Appraisers and opposers of Great repatriation both in the Soviet Armenia and The diaspora together with the Armenian Church and some political forces

Poghosyan L. A.

YSU, Department of Armenian church history and ecclesiology (Armenia, Yerevan)
lilithpoghosyan@yahoo.com

Abstract: The article deals with the issues of organization and implementation of the Great Repatriation both into the Soviet Armenia and the Diaspora. Our goal is to re-evaluate the authentic causes of the rapprochement of the Armenian Church and the Soviet authorities immediately after the Second World War, and the transformation of a church-backed position into a church-oriented policy. On the basis of archive and studies, we have tried to find out for and against views of the Great Repatriation and their impact on immigration. The views of the leaders of the Armenian Apostolic and Armenian Catholic Churches have been impartially presented to immigrants. The article also relates to the approach not to repatriate Turkey for land claims, on the contrary, the land demand was used to organize repatriation.

Keywords: repatriation, diaspora, church, soviet power, immigrant, donation

Հայաստանը, գտնվելով Եվրոպայի և Ասիայի սահմանագծում, հնուց իր վեր դարձել է օտար տիրապետության հորդանների ավերիչ արշավանքների ահեղ ռազմադաշտ: Երկար ժամանակ զրկված լինելով ինքնուրույն պետականությունից, Հայոց աշխարհը հաճախ անխնա հրի ու սրի է մատնվել, ոչնչացվել է բնակչությունը, թալանվել է նրա ունեցվածքը և ամայացվել երկիրը:

Տեղին է Հ. Մելիքսեթյանի այն պնդումը, որ «Նրանք, ովքեր զրկված իրենց հայրենի օջախներից անցան մարդկային պատմության մեջ գրեթե իր նախընթացը չունեցող գողգոթայով ու ապրեցին մահվան բոլոր սարսափները, բայց մնացին կենդանի, արաբական անպատներից ցրվեցին դեպի աշխարհի տարբեր

երկրներ՝ ստվարացնելով հայկական գաղթօջախները»:¹

Դարեր շարունակ գաղթ ու ավեր տեսած հայ ժողովրդի պատմության մեջ ներգաղթն ունի բացառիկ նշանակություն: Հր. Աճառյանը գաղթերի բնութագրման մեջ «ներգաղթն» առանձնացվում է, որպես «դուսեն ներս» գաղթ, «...երբ նախկին հատուծեալ մաս մը պարագաներու բերմամբ իր երկիրը կդառնայ»՝ բնորոշելով այն որպես «հագուագիտ երեւոյթ մը մեզ համար»:²

Դեպի Հայաստան ներգաղթը կատարվել է մի քանի փուլով: Ընդգրկման ծավալով և թվաքանակով նախադեպը չունեցող 1946-1948 թվականների ներգաղթը հայ պատմագիտության մեջ մտավ «Մեծ հայրենադարձություն» անունով:³ Պետք է նշել, որ հայրենադարձություն էգրը բովանդակությամբ և իմաստով անմիջականորեն կապվում է հայրենիք հասկացության հետ: Հայրենիքի ուշագրավ սահմանում ունի հայրենադարձ սփյուռքահայ գրող Կարպիս Սուրենյանը. «Ծննդավայրը բնութեան կնիքն է մարդու սրտին մեջ, հայրենիքը՝ պատմութեան կնիքը»:⁴

Այսպիսով, սկսվում էր մի գործընթաց, որը հայտնի էր, որպես հայրենադարձություն (ռեպատրիացիա), թեև շատ դեպքերում կարելի է անվանել հակադիր կամ բռնի տեղահանություն:⁵

1945 թ. նոյեմբերի 21-ին Խորհրդային Միության կառավարությունը ընդունում է որոշում «Արտասահմանից հայերի Խորհրդային Հայաստան վերադառնալու կապակցությամբ ձեռնարկվող միջոցառումների մասին»:⁶

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ընթացքում սովետական միության տարած հաղթանակից հետո Սովետական Հայաստան

նի կուսակցության և պետական մարմինների և ողջ աշխատավորությունը հայրենիքի առջև դրված սոցիալ-տնտեսական խնդիրների հետ մեկտեղ մեծ ու լարված աշխատանք կատարեցին նաև օտարության մեջ գտնվող սփյուռքահայության զանգվածային հայրենադարձություն իրականացնելու ուղղությամբ:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո, երկրում արդյունաբերությունն ու շինարարությունը զարգացնելու, պատերազմի կործանարար հետևանքները վերացնելու, ինչպես նաև միջազգային դերակատարություն ստանձնելու նպատակով Խորհրդային Միությունը կարիք ուներ նոր մարդկային ուժի ու միջոցների: Խորհրդային իշխանությունների հետապնդած այդ քաղաքականությունը համընկնում էր հայրենի հողի վրա համախմբելու հայության ազգային իդեերի հետ: Տարագրության մեջ գտնվող տասնյակ հազարավոր հայեր ցանկություն էին հայտնում ներգաղթելու Խորհրդային Հայաստան:⁷

Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձության մյուս կարևոր դրդապատճառը հանդիսացավ Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական հողերի ետ պահանջումը, որը այդ ժամանակ առաջ քաշեց սփյուռքահայությունը, և այն ըմբռնումով ընդունեց ու պաշտպանեց սովետական կառավարությունը: Սակայն, ինչպես կտեսնենք արդյունքում հողային պահանջն օգտագործվեց խորհրդային իշխանության կողմից հայրենադարձություն կազմակերպելու համար:

Ինչպես հայտնի է, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և առավել ևս ֆաշիզմի ջախջախումից հետո, սփյուռքահայ գաղթօջախների մեծ մասում հայկական առաջադիմական ուժերը կազմակերպեցին ազգային միասնական ճակատներ, Խորհրդային Հայաստանի բարեկամների միություններ ու ընկերություններ՝ ազգային խորհուրդներ, որոնք առաջ քաշեցին Թուրքիայի կողմից ապօրինաբար զավթված տարածքները Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու պահանջը, որպեսզի դրանով իսկ ստեղծվի աշ-

¹ Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը, Սովետական Հայաստան, Երևան, 1975, էջ 5:

² Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 10:

³ Ստեփանյան Ա., 20-րդ դարի հայրենադարձությունը Հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 11:

⁴ Թորանյան Թ., Զրույցներ Կարպիս Սուրենյանի հետ, Երևան, 2003, էջ 117:

⁵ Шмигель М., Советская акция по репатриации на территории Словакии (1945-1948), Минск 2012, с. 100.

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 74, թ. 1:

⁷ Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը, Սովետական Հայաստան, Երևան, 1975, էջ 5:

խարհասփյուռ հայությանը, իր հայրենիքում համախմբվելու իրական հնարավորություն:⁸

Գևորգ Չորեքյանին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո սկսվեց արտասահմանի հայության ներգաղթը Մայր Հայրենիք: Այս անգամ Ի. Ստալինը չդրժեց իր խոստումը: Հայերի հայրենադարձությունը ձեռնադրեց նրան: Այդ երևույթը թույլ էր տալիս բարձրաձայն խոսելու ԽՍՀՄ-ում տնտեսական բարեկեցության մասին, չէ՞ որ Հայաստան էին ժամանում հայերը ինչպես զարգացող, այնպես էլ զարգացած երկրներից: Ստալինը միաժամանակ նպատակ ուներ հայրենադարձության օգնությամբ Թուրքիայից պոկել և Խորհրդային Միությանը միացնել մոտավոր անցյալում անկախ Հայաստանին պատկանող արևմտյան հողերը, մանավանդ, որ բազմահազար հայերի ներգաղթ, իսկ ՀԽՍՀ-ի առկա տարածքը փոքրության պատճառով չէր կարող կերակրել նաև ներգաղթածներին: Եվ Ստալինի պահանջը՝ հայկական հողերը վերադարձնելու մասին միանգամայն արդարացվում էր Արևմուտքի աչքում:⁹

Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական տարածքների՝ մասնավորապես Կարսի, Արդվիհնի, Արդահանի շրջանների ետ պահանջումը կոնկրետ քննարկման առարկա դարձավ 1945 թվականին ՄՍՀՄ-ի և Թուրքիայի կառավարությունների միջև, ինչպես նաև դաշնակից երեք մեծ տերությունների դեկավարների, Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսում:

Հայկական հողերը Թուրքիայից պահանջելու և տարագիր հայերի հայրենադարձությունը կազմակերպելու անհրաժեշտության հարցը խորհրդային կառավարության առջև որոշակիորեն դրեցին նաև 1945 թվականի ամռանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցելու համար սփյուռքահայ գրեթե բոլոր համայնքներից ժամանած աշխարհիկ ու հոգևոր պատգամավորները: Այս հարցը քննարկվեց նաև 1947 թվականի ապրիլին Նյու Յորքում բացված հայկական համաշխարհային կոնգրեսում, որին մասնակցում

էին սփյուռքահայ շատ գաղթօջախների և հասարակական-քաղաքական հոսանքների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Քննարկելով ներգաղթի ու հայրենիքի վերադիմության շուրջը բոլոր հայ գաղութների միջև միություն և համագործակցություն ստեղծելու հարցերը, կոնգրեսը որոշեց ավելի զորացնել մշակութային ու հոգևոր կապերը գաղութների ու մայր հայրենիքի միջև և հասարակական նպաստավոր կարծիք ստեղծել հայկական հողային իրավունքների նկատմամբ, հետապնդելով դրանց արդարացի լուծումը Միավորված Ազգերի կազմակերպության միջոցով: Կոնգրեսն ավարտվեց 3 հազար մարդու մասնակցությամբ կայացած մասայական մեծ հանրահավաքով, որտեղ ընդունված բանաձևում նույնպես խնդիր դրվեց ՄԱԿ-ի միջոցով հասնել հայկական հողային պահանջների բավարարմանը, որպեսզի հնարավոր լինի կազմակերպել սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը:¹⁰

Պետք է նշել, որ ներգաղթն ունեցել է նախապատրաստական շրջան, որի ընթացքում կարևոր, եթե ոչ վճռական նշանակություն ունեցավ խորհրդային քարոզչությունը: Այդ գործին լծվեցին և Սփյուռքի հասարակական կազմակերպությունները: Սփյուռքի համայնքներում տարվում էր թե՛ բանավոր և թե՛ գրավոր քարոզչություն, կազմակերպվում էին ժողովներ, հանդիպումներ, թուրքիկներ էին տարածվում, որոնց միջոցով բացատրվում էին ներգաղթի կարևորությունն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգային միավորման գործում:

Այդ տարիներին մամուլում հրատարակված ժողովների, հանրահավաքների, մասին հրապարակումների գրական ստեղծագործությունների բովանդակությունից բխում էր այն հիմնական միտքը, որ հայրենադարձությունը խորհրդային իրավակարգի էությանը պայմանավորված մարդասիրական քայլ է:¹¹

Մամուլում տպագրված նյութերում խոսվում էր հացի գնի նվազման և մթերքի գները նախապատերազմյան մակարդակի հասցվելու մասին: Այս ապատեղեկատվության տակ

⁸ Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները, Երևան, 1985, էջ 172:

⁹ Ստեփանյանց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994, էջ 175:

¹⁰ «Էջմիածին», 1947 մայիս-հունիս, էջ 82-83:

¹¹ Գևորգյան Ա., Էջեր հայրենադարձության պատմությունից, ԲՀԱ, թիվ 2, Երևան, 1969, էջ 119-125:

թաքցվում էր այն ճշմարտությունը, որ հացն ու առաջին անհրաժեշտության այլ մթերք ազատ վաճառվում էին միայն սև շուկայում՝ թանկ գնով, որի մասին պատկերացում անգամ չունեին Սփյուռքում: Սակայն առկա տեղեկությունները թույլ են տալիս ասելու, որ այդ առթիվ Հայաստանում ձեռնարկվում էին միջոցառումներ, օրինակ՝ 1946 թվականի հոկտեմբերի 12-ին ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշման մեջ հիշատակվում է երկու միլիոն ռուբլու գումարը օգնության ֆոնդից, որը պետք է ծախսվեր ներգաղթյալների կարիքների համար:¹² Հատկապես շատ էր թմբկահարվում Հայաստանում ծավալվող բնակարանաշինության հարցը: Այդ ամենի իրականացման համար հատկացվում էին միջոցներ, սակայն դրանք անբավարար էին սպասվող թվաքանակով մարդկանց բնակարանով ապահովելու համար: Արտասահմանից եկած հայերի համար բնակարանաշինության համար 1947 թվականի ծրագրով նախատեսվում էր Երևանում կառուցել 43 տուն, Լենինականում՝ 15, Ալավերդիում, Ստեփանավանում, Էջմիածնում և մնացած բնակավայրերում՝ մեկ կամ երկու տուն:¹³

Ինչևէ, ահա այսպես էին իրականացվում նախապատրաստական աշխատանքները, որոնց զուգահեռ կատարվում էին քարոզչական աշխատանքներ: Եվ ահա, այդպիսի պայմաններում իր կոչերով ու քարոզներով հանդես էր գալիս Ամենայն Հայոց Հայրապետ Գևորգ Զ Չորեքյանը, ով անում էր հնարավոր և անհնար ամեն բան, աշխարհասփյուռ ցրված իր հոտին հայրենիք վերադարձնելու համար: Նա շրջաբերականով դիմեց արտասահմանի առաջնորդներին՝ ներգաղթ կազմակերպելու մասին:¹⁴

Այսպիսով, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո 1945 թվականի նոյեմբերի 21-ին խորհրդային կառավարությունը հատուկ որոշում ընդունեց արտասահմանից հայերի հայրենիք վերադառնալու մասին:¹⁵ Դեկտեմբերի 2-ին հրապարակվեց մի օրենք, որով թույլատրվում էր գաղութահայությանը վերադառնալ Խորհրդային Հայաստան:

Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին թույլ էր տվել կազմակերպել արտասահմանյան երկրներում ապրող այն հայերի հայրենադարձությունը, որոնք ցանկություն ունեին վերադառնալ: Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպված ներգաղթի կոմիտեն հրահանգել էր տեղերում կոմիտեներ կազմակերպել, որպեսզի ներգաղթը կանոնավոր, արագ ու հաջող կատարվի: Հատկապես հոգևոր առաջնորդների վրա բարոյական պարտականություն կար՝ իրենց հեղինակությամբ և ազդու խոսքով աջակցել հիշյալ կոմիտեների հաջող կազմակերպմանը՝ առաջ քաշելով գործունյա և ներգաղթի գաղափարին նվիրված անձանց:¹⁶

Ի կատարումն ՍՍՀՄ կառավարության վերոհիշյալ որոշման և ներգաղթի աշխատանքների վերոհիշյալ որոշման և ներգաղթի աշխատանքների գործնական իրականացման համար ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհը 1945 թվականի դեկտեմբերի 8-ին ստեղծեց Ժողկոմխորհին առընթեր վարչություն և կատարվեց վերջինիս ու ներգաղթի կոմիտեի ֆունկցիաների սահմանազատում: Ներգաղթի կոմիտեի խնդիրն էր՝ սփյուռքահայերի հայրենադարձության կազմակերպումը արտասահմանում, իսկ վերաբնակեցման վարչությունը՝ ներգաղթյալների տեղաբաշխումը հանրապետությունում, նրանց բնակարանային ու աշխատանքային հարցերի կարգավորումը, նրանց համար բնակարաններ ու բնակելի տների կառուցումը:

1945 թվականի դեկտեմբերի 25-ին ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհին առընթեր ներգաղթի կոմիտեն սփյուռքահայության հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին ու բարեգործական հաստատություններին հղեց ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքները սկսելու մասին իր հրահանգ-դիմումը:¹⁷

Ներգաղթ թույլատրելու վերաբերյալ Սովետական կառավարության որոշման հրապարակումից կարճ ժամանակ անց արդեն 1946 թվականի փետրվարին հայրենիք վերադառնալու ցանկություն էր հայտնել 13 հազար հայ, այդ թվում Միբիայում և Լիբանանում 50 հազար, Հարավային Ամերիկայի գաղթօ-

¹² ՀՍՍ, ֆ. 113, ց. 19, գ. 964, թ. 1:

¹³ ՀՍՍ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 6, թ. 12:

¹⁴ ՀՍՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3893, թ. 6-7:

¹⁵ «Հասկ», 1946 փետրվար, էջ 60:

¹⁶ «Հասկ», 1946 մարտ, էջ 82:

¹⁷ «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1971, էջ 22-23:

ջախներում՝ 32 հազար, Իրանում՝ 21 հազար, Թուրքիայում՝ 19 հազար, Հունաստանում՝ 8 հազար մարդ: Հայերը մեծ խմբերով սփռված էին աշխարհով մեկ՝ Հնդկաստան, Լեհաստան, Ռուսաստան, Ամերիկա, արաբական երկրներ և այլուր, որտեղ հիմնել էին իրենց տնտեսական ու մշակութային օջախները:¹⁸

Սփյուռքահայ գաղթօջախներում ներգաղթի նախապատրաստման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին զուգընթաց Մովետական Հայաստանի կուսակցության, սովետական ու տնտեսական մարմինները լարված գործունեություն էին ծավալել նաև հանրապետությունում:¹⁹

Մինչդեռ գաղութահայ բարեգործական հաստատություններն ու կազմակերպությունները, որոնք զգալի միջոցներ ունեն և ցանկության դեպքում ի վիճակի են օգնելու այդ գործի իրականացման դատարկահնչյուն խոսքից երբեք գործի չեն անցնում: Այս ամենի հետևում իրականում որոշ քաղաքական ուժեր էին, որոնց ամենևին նպատակահարմար չէր ներգաղթի իրականացումը: Դրա անժխտելի վկայությունը կարող է հայոց բարեգործական միության գործունեությունը, որը «երկու տարի է ի վեր խոշոր ռեքլամներով ճամբա ելած է դեպի Հայաստան, կքալե ու կքալե և դեռ կեցած տեղն է, քայլ մը առաջ չառնեք, մինչդեռ այս երկու տարվա մեջ դեպի արևմուտք հսկաքայլ ճամբա կտրեց, առանց այդ մասին բառ մը ըսելու, առանց շշուկ մը անգամ հանելու»:²⁰

Այս ամենից գատ, ինչպես գիտենք, հայոց մեծ հայրենադարձության իրականացման և կազմակերպման գործում՝ որպես մեծ հեղինակություն վայելող աշխարհասփյուռ ուժ, կանգնած էր Հայ առաքելական եկեղեցին: 1945 թվականի Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակից հետո խորհրդային իշխանությունը որոշակի արտոնություններ տրամադրեց Հայ Առաքելական եկեղեցուն, որը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով:

Առաջին՝ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ, իր ակտիվ գործունեությունն էր ծավալում՝ ռազմաճակատ ուղարկելով օգնություն Խորհրդային Կարմիր բանակին, այսինքն՝ Մեծ հաղթանակի մեջ իր ավանդն ուներ:

Երկրորդ՝ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը շատ լավ գիտակցում էր, որ ներգաղթի կազմակերպման և իրականացման գործում եկեղեցին մեծ դերակատարություն կարող է ունենալ և լինել շատ օգտակար՝ նկատի ունենալով այն փաստը, որ եկեղեցին սփյուռքի բոլոր գաղթօջախներում հեղինակավոր կառույց է և ամենաազդեցիկ դիրքն ունի՝ հանդիսանալով հայապահպանության, հայակրթության, հայագիտության աշխատանքներ իրականացնող կենտրոններից գլխավորը:²¹

Բոլորն սկսեցին հավատալ, որ հայկական հողերը կվերադարձվեն, որովհետև հայ եկեղեցին 1945 թվականին ազգային եկեղեցական ժողովի կողմից Ստալինին ուղղված նամակում անդրադարձել էր նաև Թուրքիայից հայկական հողերի վերադարձի և սփյուռքահայության ներգաղթի խնդիրներին:²²

Ներգաղթի կազմակերպման վերաբերյալ 1945 թվականի դեկտեմբերի 23-ին կաթողիկոս Գևորգ Զ-ն հանդես եկավ նաև շրջաբերականով՝ ոգևորելով և քաջալերելով սփյուռքի բոլոր կառույցներին՝ մամուլին, բարեգործական ընկերություններին ու ազգային մեկենասներին:

Հայոց հայրապետի համար կարևոր նշանակություն ուներ հայրենադարձությունը, քանի որ դրանով սփյուռքահայությունը կփրկվեր ձուլման վտանգից: Եվ դրա կազմակերպման համար կային բոլոր նախադրյալները, և Հայոց Հայրապետը, իր ուսերի վրա վերցնելով այս ծանր պարտականությունը, սկսեց կոնդակով, նամակներով, կոչերով և ելույթներով դիմել սփյուռքահայությանը, թեմակալ առաջնորդներին, կուսակցություններին և բարեգործական միություններին՝ ներգաղթը կազմակերպելու, հովանավորելու և իրականացնելու համար:

¹⁸ Մարգարյան Ն., Սփյուռքահայերի 1946-1948 թթ. Մեծ Հայրենադարձը, Երևան, 2014, էջ 10:

¹⁹ Դավլաթյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմություն, Երևան, 2004, էջ 32:

²⁰ Կարիկյան Ե., Կենդրոնաձիգ և կենդրոնախույս, Փարիզ, 1925, էջ 5:

²¹ Զեկուցումների ժողովածու, «1946-1948 թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. Հայրենադարձության հիմնախնդիրներն այսօր», Երևան, 2009, էջ 372:

²² Ենգիբարյան Հ., Մեծ Հայրենադարձությունը և հայ եկեղեցին, Ատենախոսություն, Երևան, 2014, էջ 96:

1946 թվականին ՍՍՍՍ-ի թղթակցի հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ Վեհափառ Հայրապետը ներկայացրել է հայրենադարձության կազմակերպման համար իրականացվող միջոցառումները. «Հայ եկեղեցին հրահանգել է արտասահմանի բոլոր թեմակալ առաջնորդների ամեն տեսակի օգնությունն ցույց տալ հայկական գաղութներում կազմակերպվող ներգաղթի կոմիտեներին: Մեր գլխավոր նպատակն է նյութապես օժանդակել հայրենիք վերադարձող կարիքավոր հայերին, դրանով մենք կատարած կլինենք մեր սուրբ պարտականությունը ժողովրդի հանդեպ: Մենք մեր կողմից անում ենք ամեն հնարավորը, որպեսզի սփյուռքով մեկ ցրված հայ ժողովուրդը վերադառնա իր հայրենիքը և լուսաշող Սովետական Հայաստանում սկսի կերտել իր պայծառ ու երջանիկ ապագան»:²³

Այս քանից հետո կաթողիկոսն անցնում է կազմակերպչական աշխատանքներին, որից էլ հետևում է, որ ինքն ինչ որ տեղ ստանձնել է իշխանության ֆունկցիաներ: 1946 թվականի փետրվարի 1-ին կոնդակով դիմելով հայ ժողովրդին՝ Գևորգ Զ կաթողիկոսը խորհում է հայ եկեղեցու ապագա անելիքների, հայ ժողովրդի ճակատագրի և այլ խնդիրների մասին. «Պիտի տեսնեմ արդյո՞ք օտարութեան մեջ ցաք ու ցրիվ եղած Հայութիւնը համախմբված իր հայրենի երկրում՝ Խորհրդային Հայաստանի ներքոյ, որ այքս խաղաղ գոցեմ, հոգուս ու մարմնիս հանգիստ տամ եւ հայ ժողովրդի ողորմիսը լսեմ. Միթե՞ մխիթարական չէ տեսնել, որ ռուս ժողովրդի նման մի հզօր եւ արդարադատ պետութիւն անձնուիրաբար կանգնած է քո պատմական արդար դատը պաշտպանելու...»:²⁴

Գևորգ Զ-ն հայրենադարձությունը իրականություն դարձնելու համար այս գործի մեջ ներգրավեց նաև նշանավոր հայ գործիչներին: Վեհափառի ցանկացած նամակ կամ ելույթ իր արձագանքն էր գտնում սփյուռքահայ մամուլի էջերում:

Այսպիսով, Ամենայն Հայոց Հայրապետի դիմումներն էլ ավելի բարձրացրին հայրենադարձ հայության սերը դեպի Մեծ հայրենիքը: «Կռունկ» շաբաթաթերթը գրել է. «Ամենայն Հա-

յոց Սրբազնագույն Կաթողիկոսը հարմարագույն առիթը փախցուցած չէ հարազատ թարգմանն հանդիսանալու Հայ ժողովրդին և կատարելու հայրենասիրական պարտականություն մը, որ Հայաստանյայց եկեղեցվո դարավոր ավանդական գիծն է եղած»:²⁵

1947 թվականին գրված իր կոնդակում Հայոց Հայրապետ Գևորգ Զ-ն ևս մեկ անգամ շեշտում է հայկական հողերի վերադարձի և Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու մասին. «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը չէր կարող անտեսել հայերի արդարացի ու տեղին պահանջները: Հայկական նահանգների բռնագրավումը և այդ նահանգներում հայոց ազգաբնակչության ոչնչացումը Թուրքիայի կողմից, ավելի քան անարդարացի է: Որպեսզի ընդմիջու և վերջնականապես արմատախիլ արվի այդ անարդարությունը, պետք է հայկական նահանգները միացվեն Խորհրդային Հայաստանին»:²⁶

Է նշել նաև, որ հողերի ետ պահանջումը Գևորգ Զ-ի կողմից, չէր սահմանափակվում միայն կոչերով կամ ելույթներով, ընդհակառակը նա գործնական քայլեր էր ձեռնարկում այդ հարցը կյանքի կոչելու համար: Այդ իսկ պատճառով Էջմիածնի Հայոց Կաթողիկոսը դիմում ուղարկեց երեք գերտերությունների ղեկավարներին՝ Ստալինին, Չերչիլին, Ռուզվելտին՝ պահանջելով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը և կցումը Խորհրդային Հայաստանին:²⁷ «Հայ եկեղեցին հավատացած է, որ Աստծո օգնությամբ և Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Անվտանգության խորհրդի արդարացի որոշումով, անցյալում բազմաչարչար հայ ժողովրդի իղձը՝ տեսնել Խորհրդային Հայաստանին միավորված նրանից բռնի կերպով անջատված պատմական հողերը, կիրականանան»:²⁸ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ելույթներն ու կոչերը մեծ խանդավառություն են առաջացնում սփյուռքում: Սփյուռքահայ մամուլը հեղեղված էր ներգաղթի ոգևորությամբ: Գրեթե բոլոր գաղթօջախներում հայերին ոգևորելու ու առաջնորդելու գործը ստանձնել էին հայ եկեղեցու առաջնորդները: Նրանք ամենուր հայ-

²⁵ «Էջմիածին», 1946 հունիս-հուլիս, էջ 16:

²⁶ «Էջմիածին», 1947 մարտ-ապրիլ, էջ 4:

²⁷ «Միոն», 1946 հունվար-փետրվար-մարտ, էջ 1:

²⁸ ՀԱՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2943, թ. 1:

²³ «Էջմիածին» 1946 ապրիլ-մայիս, էջ 18:

²⁴ ՀԱՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3604, թ. 37-ի շրջ.:

տարարում էին մայր հայրենիքի հզորացման և վերագարթոնքի մասին:

Ներգաղթի կազմակերպման աշխատանքները կենտրոնացնելու նպատակով Հայաստանում 1921 թվականին ստեղծվում է «Հայաստանի օգնության կոմիտե», որի նպատակն էր քարոզչական աշխատանքներ տանել սփյուռքահայերի շրջանում: Միաժամանակ Կ.Պոլսում ստեղծվում է «Հայաստանի օգնության մարմին» կազմակերպությունը: Մրա նպատակն էլ նյութական ու բարոյական աջակցություն ցույց տալն էր Հայաստանին:²⁹

Եվ այսպես, լարված նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, հայրենադարձների քարավանը մտավ Հայաստան, որին հաջորդեցին երկրորդը, երրորդը և բազմաթիվ ուրիշները: Եվ ինչպես գիտենք, թե՛ ընդգրկման ծավալով, թե՛ թվաքանակով նախորդ և հաջորդ փուլերի համեմատությամբ սա ամենամեծ ներգաղթն էր:

Ներգաղթն ընթացքի մեջ էր, բայց մարդիկ արդեն բախվել էին դառն իրականությանը, քանի որ Հայաստան հասնելուն պես, արդեն հասկացել էին, որ վիճակը մեղմ ասած լավ չէր: Նրանց մեջ հուսահատությունն էլ ավելի խորացավ այն ժամանակ, երբ տեղաբաշխելիս հաճախ քաղաքաբնակներին ուղարկում էին գյուղական վայրեր և թողնում անօգնական միայնակ կիսավեր տներում: Լինում էր և հակառակը: Նորեկ հայրենադարձներին բնակարանով և աշխատանքով ապահովելը մասամբ տեղի էր ունենում ոչ պակաս կարիքավոր տեղացիների հաշվին, ինչն իր հերթին դժգոհություն էր առաջացնում վերջիններիս մեջ և սրում եկվոր-տեղացի փոխադարձ հարաբերությունները:³⁰

Սփյուռքում քարոզչական աշխատանք տանելու համար համայնքներն էին գործուղվում մարդիկ, որոնք պետք է բոլոր միջոցներով Հայաստանը ներկայացվեն իբրև դրախտավայր, որտեղ «կաթի գետեր են հոսում, և հավերք պատերի տակ ոսկե ձվեր են աճում»: Եվ այս արտահայտությունը հետագայում, իբրև չափազանցման բնորոշ օրինակ, հումո-

րով էին արտասանում ինչպես տեղաբնակները, այնպես էլ ներգաղթածները:³¹

Ներգաղթած բանասացները պատմում էին, որ իրենք վիրավորված էին առավելապես իրենց մատուցած ստիգ և կեղծիքից. «Թող մեզի շիտակը ըսեն, եկող-մնացողը մենք կորոշենք», - այսպես էին ասում շատերը:

Սակայն սփյուռքահայ համայնքներում գտնվեցին նաև շատ իրատես մարդիկ, որոնք գիտակցում էին, որ պատերազմից նոր դուրս եկած երկիրը մեկ-երկու տարվա ընթացքում չի կարող վերականգնվել, վերածվել «դրախտավայրի»: Բունեսու Այրեսի «Հայ կեդրոն» ամսագիրը գրում էր. «Հայստան շինուած եւ լմնցած երկիր չէ, շինուելու վրայ եղող երկիր մըն է, ուստի հոն գացողը շինող մը պետք է ըլլայ եւ ոչ թէ վայելող մը: Հայաստան գացողը իրատես պիտի ըլլայ, որովհետեւ երթալիք տեղը անամպ երկինք չէ անպատճառ: Հարկաւ հոն ալ շուք կա: Լեռ եղած տեղը, փոր ալ կըլլայ: Օփերային շենքին քով տնակն ալ կայ»:³²

Ներգաղթածների համար նոր էր աշխատանքի և վարձատրման կարգը: Արտասահմանում աշխատողը ստանում էր շաբաթավարձ, Հայաստանում՝ ամսավարձ: Սակայն դա այնքան զարմանալի չէր թվում, որքան այն, որ ընտանիքի ամսական ծախսն ավելի էր, քան վաստակածը: Հունահայ Տիրան Կոնդակյանը պատմում էր. «Արտասահման ասիկա չըլլալիք բան էր: Եթե մարդը իր ընտանիքը չպահեր՝ ծույլ է, թերացել է, կըսեինք, բայց աշխատես և ընտանիքդ անոթի մնա, ասիկա չլսված բան էր»:³³

Նրանք չէին կարող ըմբռնել հարկի իմաստը, որը նրանց կարծիքով բռնություն էր մարդու ազատ կամքի վրա: Երևանում գործող «սև շուկան» ևս նորույթ էր հայրենադարձների համար: Նրանց պատկերացմամբ՝ դա ապօրինի, արգելված առևտուր էր, որը, սակայն, «օրինականացված» էր Հայաստանում: Նրանք նաև համոզվեցին, որ կրոնն ու եկեղեցին, ծեսերն ու տոները անտեսված էին:

²⁹ Գասպարյան Ա., Սփյուռքը Հայրենիքի կողքին, Երևան, 1963, էջ 47:

³⁰ Ստեփանյան Ա., Մեծ Հայրենադարձության դերը Հայաստանի մշակութային և տնտեսական կյանքում, Երևան, 2004-2007, էջ 150:

³¹ Ստեփանյան Ա., 20-րդ դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 105:

³² Ներգաղթին Այբ ու Բենը, Հայ կեդրոն, 1948, թիվ 1, էջ 80:

³³ Ստեփանյան Ա., 20-րդ դարի հայրենադարձությունը Հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 174:

Նրանք աստիճանաբար սովորեցին քրիստոնեական արարողությունները ծպտված անել:³⁴ Բայց ամեն դեպքում պետք էր հաշվի առնել նաև այն փաստը, որ ներգաղթը սուկ վերաբնակեցում չէր, այլ կենսաձևի, պատկերացումների, մտածելակերպի կտրուկ փոփոխություն:

Եվ քանի որ տարագիր հայությունը գտնվում էր քաղաքական-տնտեսական առավել ծանր ու անբարենպաստ պայմաններում, ուստի հաշվի առնելով սփյուռքահայերի այդ ծանր կացությունը՝ սովետական կառավարությունը, որոշեց շարունակել հայրենադարձը: Եվ միութենական կառավարությանն է ներկայացվում հայրենադարձների հերթական խմբաքանակ ընդունելու մասին որոշման նախագիծը: Իսկ դժվարություններն ու դժգոհություններն աճում էին, սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների պատճառով հայրենադարձների շրջանում սկսվում են նկատվել այլ տրամադրություններ:³⁵

Քանի որ ներգաղթն ընթանում էր Սփյուռքի քաղաքական հոսանքների՝ հիմնականում դաշնակցության դեմ գաղափարական պայքարի պայմաններում, ապա ներգաղթողին առաջին հերթին պարտադրվում էր դուրս գալ կուսակցության շարքերից: Մա անսպասելի էր և շփոթմունք առաջացրեց Սփյուռքի հասարակական շրջանակներում, քանի որ Հայաստանի հրավերի կոչում ասվում էր հետևյալը. «Խորհրդային Հայաստան կը հրավիրե բոլոր հայրենատենչ հայերուն, առանց որեւէ խտրականութեան, ոչ կրօնքի, ոչ դասակարգի եւ ոչ ալ կուսակցութեան, ամեն ներգաղթող պետք է գիտենայ, թե հայրենիքը լայն բացած է իր դռները և կուզե հայերը հաւաքել իրենց հայրենիքը»:³⁶

Նշենք, որ ներգաղթի ջերմեռանդ կողմնակիցներին Սփյուռքի համայնքներում անվանում էին «հայաստանջի» (հայաստանամետ): Բանասացների պատմելով մեծ հերթեր էին գոյանում «արձանագրող գրասենյակներուն առջև», նույնիսկ գիշերներն էին հերթ կանգնում «օր մը առաջ Հայաստան երթալու հա-

մար»: Ըստ ԽՍՀՄ արտասահմանյան ներկայացուցչությունների և ներգաղթ կոմիտեների տվյալների՝ Սփյուռքի տարբեր համայնքներում ցուցակագրվածների ընդհանուր թիվը կազմում էր 360 հազար մարդ:³⁷

Հայրենադարձության համար նման մեծ պատասխանատու գործ իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր նաև տվյալ տարածքներում գտնվող կոմիտեների, տեղի կազմակերպիչների ու ղեկավարների օժանդակությունը: Իհարկե, գտնվեցին շատերը, որ ոգևորեցին ու օժանդակեցին և հրաժեշտի պահին ջերմորեն մաղթանքներ հղեցին: Բայց իրավիճակն այլ էր, օրինակ՝ Իրանում, քանի որ Իրանից Հայաստան ներգաղթեցին բազմահազար հայեր և այդպես էլ կշարունակվեք, եթե չընդհատվեք Իրանի կառավարության հարուցած խոչընդոտների հետևանքով:³⁸ Նշենք նաև, որ հայրենադարձությանը դեմ էին դուրս եկել նաև դաշնակիցները և դա էլ կարծես իր բացատրությունն ուներ, այն բանից հետո, երբ գաղթօջախներում ստեղծված կոմիտեներում դաշնակիցներին չընդգրկեցին, նրանք հայրենադարձությանը դեմ արտահայտվեցին:³⁹

Հայրենադարձության ընդդիմախոսներից էր Հայ կաթողիկե եկեղեցին՝ կաթողիկոս-պատրիարք կարդինալ Գրիգոր Պետրոս ԺԵ Աղաջանյանի գլխավորությամբ, ով ամեն կերպ հորդորում էր կաթողիկե հայությանը չներգաղթել Հայաստան:

Կաթողիկոսության առաջնորդը հանգամանորեն ներկայացնում է, որ հայ կաթողիկե եկեղեցին երբեք չի ժխտել ազգային գոյության իրավունքը, նրա յուրահատուկ մշակույթը, հայրենասիրությունը, ծեսերն ու ավանդույթները և, որ լինելով հայ կաթողիկե եկեղեցու անդամ, պետք է լինել ազգասեր և հայրենասեր հայ:⁴⁰ Նա իր համայնքին ուղղում է «Թուղթ Հովուական» շրջաբերականը⁴¹, որով պատրիարքը կոչ է անում իր հոտին չներգաղթել Խորհրդային Հայաստան, քանի որ

³⁴ Բազարյան Ս., Նամակներ «սովետական դրախտից», Երևան, 1989, էջ 57:

³⁵ Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, Երևան, 1968, էջ 87-89:

³⁶ Տեր-Միքայելյան Գ., Ներգաղթողին գրքույկը, Գահիրե, 1946, էջ 9:

³⁷ Վիրաբյան Ա., 1946-1948 թթ. Մեծ հայրենադարձությունը և դրա դասերը, Ռբևան, 2009, էջ 12:

³⁸ Փահլևանյան Հ., Իրանահայ համայնքը, Երևան, 1989, էջ 244:

³⁹ Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, 2001, էջ 69-70:

⁴⁰ Կարդինալ Գրիգոր-Պետրոս Աղաջանյան, Չայն Հովուական, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1967, էջ 16:

⁴¹ Գրիգորի-Պետրոսի ԺԵ.ի Աղաճանեան Թուղթ հովուական, , 1947, Պեյրուք, էջ 5

այնտեղ չկա կրոնական ազատություն, ինչպես նաև մատնանշվում են այս առթիվ լույս տեսած խորհրդամետ ուժերի հակադաջանյանական մեղադրանքներն ու գրպարտանքները: Հայ կաթոլիկության առաջնորդը նշում է, որ ինքը մշտապես իր աջակցությունն է ցուցաբերել հայ ազգին, թեև դա երբեմն եղել է քողարկված:

Չենք կիսում Հ. Ենգիբարյանի այն մտահանգումը, որ կաթողիկոս-պատրիարքը դեմ էր հայրենադարձությանը ուրիշ քողարկված դրդապատճառով⁴², որն է կաթոլիկ հայ համայնքի թուլացմանը հայրենադարձվելու պարագայում, դրա ապացույցն այն է որ Խորհրդային Հայաստանումն ևս դեռևս պահպանվում էին կաթոլիկ հայերի ոչ ստվար համայնքներ: Կարդինալ Աղաջանյանի ընդվզումն ըստ էության դեմ էր խորհրդային աստվածմերժողական իշխանության քաղաքականությանը և նաև սոցիալ-տնտեսական ոչ բավարար մակարդակի ապահովումը ոչ միայն ներգաղթողների այլ հայրենիքում ապրող հայերի համար: Ինչն իրապես սկսեցին հաղորդել հենց առաջին իսկ ներգաղթած հայրենակիցները:

Չնայած այս ամենի ներգաղթի կողմնակիցները չէին կարող լինել անտարբեր այս ամենի վերաբերյալ: Ուստի «Էջմիածին» ամսագրում տպագրում են հոդվածներ, որտեղ քննադատության են ենթարկում կարդինալ Աղաջանյանին և նրա գործունեությունը: Բացի դրանից, նաև նրա դեմ խոսեց Հայոց Հայրապետը. «Հայաստանյաց ազգային առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ավանդական խորհուրդն ու սրբություն սրբոցն է եղել միշտ հայ ժողովրդի բարօրությունը, հայ հայրենիքի տենչալի ամբողջությունը և հայրենի պետության տնտեսական, քաղաքական, մշակութային հզորացումը: Ինչպես միշտ, նմանապես և այսօր հայ ազգային եկեղեցին նրա անվանդական հոգևոր դասն ու առաքինազարդ ողջ պաշտոնեությունը իր Հայրապետի գշխավորությամբ ծառայում են այդ սրբազան ուխտին: Յուրաքանչյուր ազնիվ հայի առաջնորդ և սրբազանագույն պարտականությունն է մերկացնել, չեզոքացնել և իսպառ հեռացնել հայկական շրջաններից հայադավ ուժերին ու գործիչ-

ներին: Սրտառուչ է լատինադավան ազգայինների գործակցությունը համազգային խնդիրների արդարադատ լուծման համար: Հակառակ նոցա կրոնական պետերի դավադիր հորդորների, որոնք հայ դատի և հայրենադարձի դեմ ծառանալով կարծում են սիրաշահել Վատիկանի ռազմատենչ մենավորին...»:⁴³

Եվ պետք է ասել, որ չնայած Գրիգոր ԺԵ Աղաջանյանի հորդորների կաթոլիկ հայերի շրջանում նույնպես նկատվեց ներգաղթյալներ դեպի Հայաստան: Մենք այս տեղեկությունը ստանում ենք Մաղաքիա Պապուճյանից, ով նշում է, որ Սիրիայի Քեսապի շրջանից հայրենադարձվել են 557 կաթոլիկ հայեր, իսկ ընդհանուր թվով՝ 2407 հոգի: Այս մասին էլ ասվում է. «Հայրենադարձութենէն ետք Գարատուրանի վարի թաղերը կը մնան առանց դպրոցի: Քեսապի Հայ Կաթոլիկ Ժողովրդապետութիւնը իր ունեցած դպրոցին իբրև մասնաճյուղ կը բանա տարրական նախակրթարան մը մանկապարտեզով»:⁴⁴

Բայց ի հակադրություն բոլոր դժվարությունների, ամեն դեպքում իրականացավ հայրենադարձությունը, և որի առաքելությունն իր ձեռքն էր վերցրել Հայ առաքելական եկեղեցին, ինչն էլ նպաստեց անագորույն ողբերգությունից փրկված բնավեր հայերի տունդարձին, ովքեր շարունակում էին քարավաններով ապաստան որոնել հայրենի հողում:

Այսպիսով, 1946-1949 թվականներին արտասահմանյան 12 երկրներից հայրենիք ներգաղթեցին 89750 հայրենադարձներ, որոնց տեղափոխման և տեղավորման ծախսերը հիմնականում իր վրա էր վերցրել Սովետական Հայաստանի կառավարությունը: Որոշ գումարներ էլ ստացվել են սփյուռքահայ բարեգործական և հայրենակցական հաստատությունների անցկացրած հանգանակություններից, նվիրատվություններից, ճանապարհածախսի համար ներգաղթողների մի մասի կատարած վճարումներից, ինչպես նաև հայրենաբնակ աշխատավորների կողմից հայրենադարձների ճանապարհավարձ 1946-1949 թվականներին ծախսվել է 76,8 մլն ռուբլի:⁴⁵

⁴³ ՀԱՍ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 4, թ. 4-11:

⁴⁴ Չոլաքեան Յ., Քեսապ, Հատոր Գ, 2004, էջ 322:

⁴⁵ Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1967, էջ 82:

⁴² Ենգիբարյան Հ., Մեծ Հայրենադարձությունը և հայ եկեղեցին, Ատենախոսություն, Երևան, 2014, էջ 5

Ներգաղթը, իբրև քաղաքական խաղաքարտ, Խորհրդային Միության համար իր նպատակին չճանայեց և այս առումով կորցնելով նշանակությունը՝ դարձավ աննպատակ, ինչն էլ զանգվածային ներգաղթի ընդհատման պատճառ դարձավ: Անշուշտ, այդ հարցում մեծ դեր խաղացին նաև երկրի տնտեսական դժվարությունները (բնակարանային, պարենային և այլն) և ներքին քաղաքական մթնոլորտի լարվածությունը, որին հետևեցին նոր բռնաճնշումները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Էջմիածին 1946 ապրիլ-մայիս:
2. «Էջմիածին», 1946 հունիս-հուլիս:
3. «Էջմիածին», 1947 մայիս-հունիս:
4. «Էջմիածին», 1947 մարտ-ապրիլ:
5. «Հասկ», 1946 մարտ:
6. «Հասկ», 1946 փետրվար:
7. «Միոն», 1946 հունվար-փետրվար-մարտ:
8. «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1971:
9. ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 19, գ. 964, թ. 1:
10. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 74, թ. 1:
11. ՀԱԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 6, թ. 12:
12. ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2943, թ. 1:
13. ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3893, թ. 6-7:
14. ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3604, թ. 37-ի շրջ.:
15. ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 4, թ. 4-11:
16. Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1967:
17. Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002:
18. Բազարյան Մ., Նամակներ «սովետական դրախտից», Երևան, 1989:
19. Գասպարյան Ս., Սփյուռքը Հայրենիքի կողքին, Երևան, 1963:
20. Գևորգյան Ա., Էջեր հայրենադարձության պատմությունից, ԲՀԱ, թիվ 2, Երևան, 1969:
21. Գրիգորի-Պետրոսի ԺԵ.ի Աղաճանեան Թուղթ հովուական, , 1947, Պեյրութ:
22. Դավլաբյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմություն, Երևան, 2004:
23. Ենգիբարյան Հ., Մեծ Հայրենադարձությունը և հայ եկեղեցին, Ատենախոսություն, Երևան, 2014:
24. Զեկուցումների ժողովածու, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. Հայրենադարձության հիմնախնդիրներն այսօր», Երևան, 2009:
25. Թորանյան Թ., Զրույցներ Կարպիս Սուրենյանի հետ, Երևան, 2003:
26. Կարդինալ Գրիգոր-Պետրոս Աղաճանյան, Զայն Հովուական, Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1967:
27. Կարիկյան Ե., Կենդրոնաձիգ և կենդրոնախույս, Փարիզ, 1925:
28. Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը, Սովետական Հայաստան, Երևան, 1975:
29. Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները, Երևան, 1985:
30. Ներգաղթին Այբ ու Բենը, Հայ կեդրոն, 1948, թիվ 1:
31. Չոլաքեան Յ., Քեսապ, Հատոր Գ, 2004:
32. Սարգսյան Ն., Սփյուռքահայերի 1946-1948 թթ. Մեծ Հայրենադարձը, Երևան, 2014:
33. Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, Երևան, 1968:
34. Ստեփանյան Ա., 20-րդ դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010:
35. Ստեփանյան Ա., Մեծ Հայրենադարձության դերը Հայաստանի մշակութային և տնտեսական կյանքում, Երևան, 2004-2007:
36. Ստեփանյանց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994:
37. Վիրաբյան Ա., 1946-1948 թթ. Մեծ հայրենադարձությունը և դրա դասերը, Որևան, 2009:
38. Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, 2001:
39. Տեր-Միքայելյան Գ., Ներգաղթողին գրքույկը, Գահիրե, 1946:
40. Փահլևանյան Հ., Իրանահայ համայնքը, Երևան, 1989:
41. Шмигель М., Советская акция по репатриации на территории Словакии (1945-1948), Минск 2012.